

Nõukogude aeg elulugudes – 'katkestus' või 'järjepidevus'¹

Tiiu Jaago

Teesid: Artikli ajendiks oli soov kaasa mõelda eesti elulugude uurimises esile tulnud vastakale seisukohale: kas 20. sajandi lõpul jutustatud elulood esindavad 20. sajandi ajaloo sündmuste tõlgendamisel pigem katkestuse või järjepidevuse kontseptsiooni. Analüüs tugineb 18 eluloole *Eesti elulugude* kogust ja kahele avaldatud tekstile, milles kujutatakse elu stalinlikes vangilaagrites. Vaidlustamata seniseid tulemusi on artiklis jõutud järeldusele, et lugudes kujutatult lähtub pigem humaansuse kui kultuurilise järjepidevuse ja katkestuse teemast. Viimane on seega pigem uurijapositsioonist lähtuv teksti tõlgendamise võimalus. Ilmneb katkestuse ja järjepidevuse omavaheline vältimatu seotus (mitte ühe või teise eelistamine).

Märksõnad: elulugu, kultuurikatkestus, kultuuri järjepidevus, nõukogude aeg, pärimusliku ajaloo uurimine, stalinlikud vangilaagrid

1980. aastate lõpul ja 1990. aastatel jutustatud elulugude põhjal tehtud uurimustes tuleb esile nii katkestuse kui ka järjepidevuse teema. Etnoloog Ene Kõresaar analüüsib 1920.–1930. aastatel sündinute elulugusid ja jõuab järeldusele, et keskseimaks mineviku mõtestamise kategooriaks eestlaste narratiivses mälus on katkestus. “Selgitamaks nõukogudejärgse siirde eripära ja tulemusi Eesti ühiskonnas problematiseeritakse katkestuse domineerimist ja järjepidevuse puudumist poliitilises, ühiskondlikus, kultuurilises, kogemuslikus jne plaanis” (Kõresaar 2005: 69). Ühtlasi viitab ta katkestuse kontseptsiooni olulisusele nii eesti kultuuri kui ka ajaloo kirjeldamisel üldisemalt (*ibid.*: 70). Vaidlustamata seda seisukohta võib 20. sajandi lõpul jutustatud nõukogude aja lugusid mõista ka järjepidevuse võtmes. Järjepidevust võib osalt näha teemades (näiteks koduga seonduv), osalt ka selles, kuidas kohandatakse traditsioonilisi suhtumisviise uute olukordadega (Jaago 2003; 2006; 2011: 108; Kalmre 2007). See on ärgitanud lähemalt vaatlema katkestuse ja järjepidevuse omavahelist seotust “katkestuse” põhjustanud 1940. aastate kujutamisel.²

Valisin vaatluseks ajavahemikus 1989–1998 jutustatud elulood, mis kajastavad stalinlike vangilaagrite teemat. Valik erineb teadlikult eelmainitud uurija-lähtepunktist: vastavalt kas valitsev diskursus jutustamise ajal või elulugu kui terviklik jutustus. Siinse käsitluse eesmärk ei ole leida fakte, mis kinnitaksid järjepidevust või katkestust autobiograafilises minevikutõlgenduses. Eesmärk on ühe teema autobiograafiliste esituste võrdleva analüüsi kaudu jälgida katkestuse ja järjepidevuse omavahelist seost. Vangilaagrikogemus lähtub ühelt poolt arreteeritu argielu ja tema senise identiteedi katkestusest, mida markeerib kindel sündmus kui piir endise ja uue olukorra vahel, see on arreteerimise ja süüdimõistmise fakt. Teiselt poolt tuli uueski olukorras jätkata varasemat, leida järjepidevus nii argipäevas kui ka mina-pildis.

Vangilaagrilood võimaldavad vaadelda piire ja katkestust, aga ka piiride ületamist ja järjepidevust äärmuslikes tingimustes. Ühelt poolt on tegemist mina-jutustuse poliitilise raamiga: vangistus tulenes otseselt stalinlikust režiimist, haakudes seega katkestuse kontseptsiooniga, millest lähtus Ene Kõresaar. Teisalt tuleb neis lugudes esile üldinimlik vaatepunkt, mis viitab kultuurilise käitumise järjepidevusele.

Allikad

Analüüsiaines pärineb Eesti Kirjandusmuuseumi kultuuriloolises arhiivis talletatavast elulugude kogust, mis sai alguse 1989. aastal (EKLA f 350). Elulugude kirjutamine intensiivistus oluliselt pärast Ühenduse Eesti Elulood loomist 1996. aastal (Hinrikus 2003: 179). Enamasti on need kirjalikuna jutustatud lood, vähemal määral suuliste intervjuude lindilt mahakirjutatud versioonid (neis tekstides võivad sisalduda uurija küsimused). Kirjandusteadlane Tiina Kirss iseloomustab neid lugusid kui hübriidset kirjandusliiki, millel on seoseid nii memuaarkirjanduse, ilukirjanduse kui ka suulise isikuloolise jutustusega (Kirss 2003: 217). Folkloristina käsitlen neid tekste kui teemajutustusi. Teemajutustuse mõiste tuleneb uurimisainese kogumise sellisest viisist, kus arhiiviteksti on kirjutanud arhiivi vabatahtlik kaastöötaja uurijate loodud teemaalaste küsitluslehtede ja kirjutamisjuhendite alusel. See kogumisviis on nii Eesti kui ka Soome folkloristikas tavaline ja sellist arhiiviteksti loomisviisi nimetatakse teemakirjutamiseks (Apo 1995: 173–174; Pöysä 2006).³

Käesolevalt on Eesti elulugude kogus ligi 3000 jutustust. Stalinlike vangilaagrite kirjeldusi sisaldavad lood leidsin sellest kogumist märksõnaotsingu abil. Nii välja sõelatud 86 eluloost valisin need, kus stalinlike vangilaagrite teema oli eluloo üldises kontekstis jutustuse fookuses, võimaldades selle teema

ulatases teha tekstianalüüsi. Moodustus kaks valimit: üheksa lugu varasemast (1989. aastast) ja teised üheksa hilisemast perioodist (1997. ja 1998. aastast, millest üks oli jutustatud küll 1995. aastal, ent Kirjandusmuuseumi saadetud 1998. aastal). Et lood jaotusid kahte perioodi, on mõneti ootuspärane, kui arvestada lugude laekumise üldist intensiivsust (millele viitasin eelnevalt). Kui märkasin lugude sellist intervalli, eeldasin, et jutustamisaja üheksa-aastane vahe peegeldub ka jutustustes. Esimesed lood pärinesid nõukogude aja lõpust, mil stalinlike vangilaagrite teema oli just äsja saanud avalikuks aruteluteemaks. 1998. aastaks võinuks see teema avalikus suhtlusruumis olla mõneti ammandunud. Ka potentsiaalsete jutustajate sünniaasta ja sellest tuleneva elukäigu ning elukogemuse tõttu võinuks oodata muutusi teemaesituses.⁴ Lugude analüüsi käigus selgus, et vangilaagri-esitustes põhimõttelist erinevust ei ole, mistõttu alljärgnev lugude analüüs on liigendatud lähtudes teemadest, mitte jutustamisperioodidest.⁵

Kirjandusmuuseumis talletatavatele käsikirjalistele elulugudele lisaks olen kasutanud kahte publitseeritud teemakohast teksti. Üks neist on 1988. aastal Eesti raadios kõlanud intervjuu publikatsioon (Kultas 1991). Teine on Läänemaa kohalikus ajalehes aastail 1988 ja 1989 avaldatud mälestused vangilaagrist, mälestuste käsikiri valmis ajavahemikus 1962–1965 ja oli seni tallel perearhiivis (Uustalu 1988–1989). Mõningaid küsimusi, mis mul vangilaagrite teemaga seoses tekkisid, olen esitanud kahele endisele vangile. Ka neid intervjuusid (MK: Läänemaa) olen alljärgnevas kasutanud.

Uurimisviisi teoreetilised lähtekohad

Elulugude analüüsis lähtun pärimusliku ajaloo uurimisviisist, mis rahvusvaheliselt asetub folkloristliku taustaga suulise ajaloo (*oral history*) ja eluloo (*life history*) uurimiskonteksti. Tõsi, kui 1970.–1980. aastatel eristusid ajaloost lähtuv suulise ajaloo (*oral history*) ja folkloristlikule jutu-uurimisele tuginev eluloo (*life story*) uurimine teineteisest märkimisväärselt (vt Titon 1980), siis interdistsiplinaarses uurimiskontekstis 1990. aastatest alates on need valdkonnad üsna põimunud. Suulise ajaloo uurijad arvestavad folkloristidele sarnaselt üha enam ajaloost jutustamise narratiivsete ja kommunikatiivsete aspektidega (vt nt Portelli 1997; Welzer 2000; Thomson 2007, 2012). Folkloristid tegelevad aga üha enam uurija osalusega tekstiloomes (vt nt Apo 1995: 173–186; Knuuttila 2010; Tuisk 2010: 164). Ilmneb ka, et minevikust jutustamist uurivad (nii eesti kui ka soome) folkloristid kasutavad rahvusvahelises suhtluses *oral history* mõistet, hoolimata sellest, et omakeelsed terminid (nt eesti keeles *pärimuslik*

ajalugu, soome keeles *muistitieto*) ei kattu ingliskeelse *oral history* mõistega ja hoolimata sellest, et ei tugineta Ameerika Ühendriikides institutsionaliseerunud *oral history* uurimistraditsioonile⁶ (vrd Peltonen 2006; Jaago & Kõresaar 2009; Heimo 2010: 37–67). Folkloristlikes suulise ajaloo ehk eesti kontekstis pärimusliku ajaloo uurimustes oli 1990. aastatel esiplaanil rahvapärase ajaloopildi väljaselgitamine, mis on aluseks ka siinses artiklis vangilaagri teema piiritlemisel. Hiljem on üha enam tegeldud ajaloopiltide omavaheliste seostega, sest ka “rahvapärane ajaloopilt” ei ole seesmiselt ühtne. See asjaolu on uurijaid üha enam suunanud küsima ajaloost jutustamise erijoonte ja meenutusprotsessi dünaamilisuse kohta, näiteks milline on jutustuse retoorikatasand ehk kuidas jutustaja argumenteerib oma arusaamist minevikust; mis ajendab jutustajat just sel viisil oma lugu esitama; kuidas ta oma tõlgenduse suhestab teiste, sh vastakate tõlgendustega samast sündmusest või olukorrast; milliseid skeeme kasutab konfliktide, tegelaste ja olukordade kirjeldamisel (vt nt Jaago 2009; Heimo 2010: 65, 251–255). Siin analüüsitavates lugudes ei ilmne stalinliku vangilaagri konfliktseid tõlgendusi. Küll aga tuleb esile vangilaagri kujutamise spetsiifika nii teemavalikutes kui ka kujundkeele erijoontes.

Folkloristlik eluloo-uurimine rajaneb distsipliini-ajalooliselt ühelt poolt jutustajate-laulikute uurimisel (vt Titon 1980; Eestis nt Viidalepp 2004 [1965]: 83), teiselt poolt jutustaja (elu)kogemust kajastavate lugude uurimisel, mis on seotud mõistega “memoraat”, “isikukogemusjutt” (*personal experience narrative*) jms (Allison 1997). Aruteluaineks on olnud rahvaluule piiritlemine üldises vestlusvoos: kas käsitleda vestlust, elulugu, teemajutustust vms ebaühtlase struktuuriga teksti ühtse tervikliku žanrina või eristada selles struktuurilt samalaadseid osi nagu laulud, anekdoodid jms. Igal juhul on oluliseks peetud jutustaja kultuurilise tausta ja tema identiteedi kajastust lugudes (Titon 1980: 290; Pöysä 2006: 231–238). Tänapäevastes (kontekstikesksetes) folkloristlikes eluloo-uurimustes tuleb sihipäraselt esile jutu loomise ja esitamise kultuuriliste (traditsiooniliste) võtete olulisus ning auditooriumi mõju jutustamisele (vt nt Kaivola-Bregenhøj & Klein & Palmenfelt 2006). Lähtutakse arusaamast, et loo esitus tugineb nii teadmistele (millest kõneldakse) kui ka situatsioonilisele kontekstile (kus, kellele ja miks jutustatakse). Rahva-epika uurijad kasutavad mentaalse teksti (*mental text*) mõistet – see on esituseelselt teatud viisil korrastatud lähtematerjal, millele esitus tugineb. Mentaalne tekst ei eelda esituseks valmis oleva teksti olemasolu, mida taas ja taas esitada saab. Esitus lähtub jutustajale teada olevatest tekstuaalsetest elementidest ning esituse üldreeglite tundmisest, mis on tema peas süsteemsel viisil korrastatud (Honko 1996: 4; 1998: 92–99). Mentaalse teksti idee on piisavalt paindlik, et kohandada seda tõsielu jutustamise uurimisele: ka siin ei saa eeldada valmis

lugude taas ja taas esitamist, vaid olemasoleva teadmise kasutamist igal üksikul esitusjuhul. Mentaalne tekst selgitab ka sama teema korduva esitamisega seotud varieeruvust.

Siin artiklis vaadeldavad arhiivi saadetud kirjalikud eluloojutustused on sellisena loodud 1980. aastate lõpul ja 1990. aastatel. Jutustamise ajalise tausta tõttu kuuluvad need perioodi, mil algas nõukogude repressioonide avalik ja mitmetasandiline läbiarutamine Eesti ühiskonnas. Seda perioodi iseloomustab spetsiifiline suhtumine nõukogude repressioonidesse. Ühtlasi sisaldavad need lood ka varasemaid jutustamisi, mil üldine-avalik suhtumine nõukogude võimu ettevõtmistesse oli teistsugune kui jutustamisajal. Nii võib neis eluloojutustustes näha vangistuse läbielamise ja tõlgendustega seotud protsessi, mitte omaaegse tõsiasi – vanglaperioodi – mälus kinnistunud ja sõnas vormunud kujutist.

Alljärgnevas tekstianalüüsis lähtun teemade ja esitusviiside (kujundivalikute) kordumisest erinevate jutustajate lugudes. Kordumine võimaldab analüüsida kogemuse ja sellest jutustamise ühtsust: kuigi need on mina-jutustused, peegeldub tekstilistes kordumistes see, millest lähtub ‘meie rahva’ ajaloopilt. Teemad jaotasin kaheks: kesksed (millest kõneldakse põhjalikult ja mitmetasandiliselt) ning äärealale kuuluvateks (mida pigem mainitakse, lisamata lugejale ainst pikemaks arutlemiseks). Kujundivalik (retoorikatasand) loob pinnase tõlgendusele: kuidas jutustaja oma kogemust esitab ja mille kaudu ta lugejat veenab. Nii kesksed teemad kui ka teksti kujundilised juhivad auditoriumi tähelepanu inimsuse (inimõiguste) teemale. Käsitluse lõpul tulen veel kord tagasi jutustamiskonteksti juurde.

Vangilaager eluloos – kesksed teemad

Laagrilugude kandvaks teljeks on kolme märksõna omavaheline seotus: toit – töö – surm. Selle kaudu antakse teada, kuidas neis äärmuslikes tingimustes ellu jäadi. Näiteks järgmises tekstikatkes viitab jutustaja strateegiatele, mida laagritingimustes tuli arvestada: näljast hoolimata tuli jälgida, et toidu nimel ei töötataks üle normi, sest see võis maksta elu. Selle teadmise sõnastamise vorm – vangil kolm käsku – viitab kristlikust kultuurist pärit eeskujule.

Kogu töö laagris baseeruski täielikult ühel eesmärgil: toitu välja teenida. Sa pidid andma maksimumi, et saada ettenähtud miinimum toitu. Noh, laagriinimeste seas oli välja kujunenud omad üteldused selle kohta. Õeldi niimoodi, et vangil oleval kolm käsku. Esimene käsk oli: tee seda homme,

mida sa pead tegema täna! Teine käsk: söö täna seda, mida sa võid süüa homme! Ja kolmas käsk: võta alati sealt, kus midagi ripakil on! Nende kolme käsu järgi siis elati. Need olid õnnetud inimesed, kes norme hakkasid ületama, et saada preemiaportsu – premljudat. Oli teada, et varem või hiljem saavad nad ületootamise tagajärjel haiglasse ja sealt – kuidas kellegi organism vastu peab – juba kas siis matmispaigale või tagasi laagrisse, et siis alata järgmist etappi (Kultas 1991: 64).

Tähelepanuväärne eeltoodud tsitaadis on ka see, et vangi kolm käsku satub vastuollu kristliku käitumishormiga. Seda saab tõlgendada kui piiri jutustaja kahe argipraktika ja kahe identiteedi vahel. Ja ühtlasi ilmneb, kuidas piir katkestuse ja järjepidevuse vahel neid ka ühendab.

Vangistuste algusaja kirjeldused peegeldavad šokki ja arusaamatust toimunu üle. See väljendub eriti toidukirjeldustes, näiteks “loomapeedi ja kapsa pealsetest supilaga ja natuke hirssi vedelat pudru” või “mäletan, oli jõululaupäev, anti meile maonahkadest suppi, roheline sitakord oli pääl, olin küll näljane, aga seda suppi ma küll ei saanud süüa” (EKLA f 350, 19: 11; EKLA f 350, 419: 34). Hilisemast laagriperioodist kirjeldatakse pigem toidunormide suurust ja teadmisi, kuidas süüa näljaolukorras. Vangistusaja hilisemaid perioode kirjeldataksegi üha enam alalhoidlikkuse kaudu: tuli ju vastu pidada vähemalt viis, enamasti kümme aastat, millele lisandus asumisperiood (on tüüpiline, et vanglast vabanemine muutis küll elu täielikult, ent erinevad kitsendused, näiteks keeld Eestisse tagasi tulla vms keetsid edasi).

Laagrikirjelduste ajarütmi eluloojutustuses hakkavad kujundama laagrisisesed sündmused: kus töötati (metsas, kaevandustes, ehitusel, kergemat tööd saadi näiteks haiglates või mingi eriala valdamist nõudvates töökohtades), kuidas ja millal vabaneti täidest vm satikatest, haiglasolekud, toiduolude paranemine, esimesed kirjad kodustelt jms. Omaette alateema moodustavad teekonnakirjeldused. Teekonnad keetsid nädalaid äärmuslikes tingimustes ja teadmatuses, kuhu neid viiakse. Võib mõista, et teekondi taluti eriti halvasti.

Kaasvange nimetatakse märkimisväärselt sageli rahvuste järgi, kuid üldiselt teiste lugusid (saatusi) ei tutvustata. Enda suhete korraldumine kaasvangidega on aga samas nii vangistuse kui ka laagrielu kirjeldustes kesksel kohal. Omaette lood moodustuvad poliitiliste ja kriminaalvangide vahelistest suhetest – nii konfliktidest kui ka kokkulepetest ja ühistegevusest. Tegelasest eristuvad veel abistajad, keda nimetatakse lihtsalt *hea inimene*, kui teda isiklikult ei tunta. Abistajad ehk *head inimesed* on kõik need, kes kuidagi on aidanud jutustajat. Näiteks on vang saanud teate pereliikmete küüditamisest tänu tundmatule *heale inimesele*, kes pani posti küüdirongilt salaja välja visatud kirja, mis siis

omakorda koju jäänud lähedaste kaudu vangilaagris olnud jutustajani jõudis. Või on *heal inimesel* õnnestunud jutustajat pikemat aega haiglas hoida, mis andis võimaluse ellu jääda. Või on *hea inimene* saanud korraldada jutustajast vangile parema töö – taas sellise, mis päästis jutustaja elu. Nn vastas-tegelased (ülekuulajad, vangivalvurid) sama palju tähelepanu ei pälvi – need tegelased ei joonistu välja konkreetsete inimestena, pigem on nad umbisikulised ja anonüümsed võimu esindajad. Näiteks ülekuulamisolukorra kirjeldustes ei joonistata välja ülekuulajat, vaid sellest tegelasest saab aimu tegevuse kaudu: “mulle esitati süüdistus...” (EKLA f 350, 36); “õudne, mis see oli! [...] Oi-oi-oi. Naistel murti sõrmi ja käsi... . Õudne” (EKLA f 350, 135); “mind ei mõnitatud ega tarvitatud mu kallal vägivalda. Seevastu mu õde peksti ja piinati kohutavalt, kui ka tema mehe pärast ülekuulamistel käis. Ta oli üle keha siniseid laike täis” (EKLA f 350, 444).

Teemade ja jutustamisviisi analüüsist tuleb esile loo süvatasandit kandev telg: jutustajad esitavad end olevat väljaspool tsivilisatsiooni, väljaspool inimlikku kohtlemist. Selle näiteks on juba eelpool tsiteeritud lõik, kus ühelt poolt vihjati kristliku maailma käskudele (“õeldi niimoodi, et vangil olevat kolm käsku”) ja teiselt poolt selle kohandamisele laagrieluga (keeld täita suurema toiduportsjoni nimel kehtivat töönormi). Tsivilisatsiooni piire markeerivad jutustajad ka selliste teemadega nagu nime puudumine (vangidel olid numbrid), kriminaal- ja poliitvangide segalaagrid, lõppematu hoolimatus nii töökorraldatuses kui ka meditsiinis. “Midagi inimlikku asja kohta seal rääkida ei oska,” võtab kokku laagrielu argipäeva üks jutustaja (MK: Läänemaa, E. M. 2007).

Vastukaaluks esitatakse tegevusi, mille kaudu vangid püüdsid meenutada inimlikku keskkonda, väärtustades laulmist, sportimist, pühade pidamist. Laulmine oli ehk üks esmaseid vastureaktsioone toimunule, kohe pärast vangistust. Näiteks kirjeldab üks naine, kuidas ta esimesel vangistusõhtul, pärast seda, kui teda oli löödud ja söimatud ja siis üksi jäetud, hakkas laulma.

Keegi mind keelama ei tulnud ja tolleaegsed laulud kodust, isamaast ja armastusest pidid kostma kõikjale julgeoleku ruumidesse ja teistesse boksidesse (EKLA f 350, 444).

Sii kuuluvad ka kirjeldused, milles avaldub vang-identiteedist vabanemise tarve. Näiteks kirjeldab üks mees numbritest loobumise võimalust pärast Stalini surma:

Esimene asi, mida tegime, harutasime oma numbrid ära, meil, poliitvangidel olid numbrid mütsi ees, pükste peal ja seljal. Minu number oli E2-454, seda numbrit ma kandsin mitu aastat (EKLA f 350, 419).

Mitmed jutustajad viitavad Stalini surma järgsetele streikidele ja nii saavutatud olulistele muutustele laagris, sh numbrite asemel taas nimede kasutuselevõtt (nagu on kirjeldatud eeltoodud tsitaadis). Oluliste muutuste seas laagrielus nimetatakse märkimisväärselt sageli ka leivaga seonduvat: kui varem saadi töönormi täitmisest sõltuvat leivaportsjoni (mainitakse 250–1200 grammi päevas, sõltuvalt töö iseloomust ja töönormi täitmisest), siis nüüd võis sööklas söögiaegadel leiba vabalt võtta.

Kuna surma teema on laagrieluga vältimatult seotud, kirjeldatakse nii surmist kui ka laipadega toimimist, aga ka vangide püüdlemist matmise poole. Surmateema seob laagrielu ebainimlikkust inimlikkusega: ühelt poolt ülekohutune surm vägivaldse võimu meelevallas, teiselt poolt kaasvangide püüd matta ja mälestada kaaslasi oma kultuurinormidele vastavalt.

Kujundkeel

Tsivilisatsioonist kõrvalejäämise teema avatakse loomakujundi kaudu: seda esineb silmatorkavalt palju ja mitmekesisuses seoses, alustades “loomavagunitest”, mis on läbiv märksõna neis jutustustes, lõpetades matmiskirjeldustega: “hiljem aeti aga surnud auku kirstuta nagu lõpnud loomad” (EKLA f 350, 36). Ühes loos esineb kujundlik mõiste “koerapunkt passis” (Kultas 1991: 88). Olen küsinud mitmelt vangis olnud inimeselt, mida “koerapunkt passis” täpselt tähendab. On selge nii viidatud loost kui ka selgitustest, et neil inimestel, kel oli “koerapunkt passis”, ei olnud õigust elada Nõukogude Liidu teatud piirkondades (pealinnades, piiriäärsetel aladel vms). Kuid milles see avaldus – passi löödud templis, numbrates? Üks endine vang eeldas, et see peab olema vihje passi välja andnud asutusele – see institutsioon oli endistel vangidel teistest erinev (MK: Läänemaa, J. P. 2008).

Ent veel loomakujundeid. Vangid pandi istuma vihma kätte: “olime läbi-märjad kui vagunitesse aeti kui loomi” (EKLA f 350, 151). Vangidele anti suppi kaussidest, “millest nagu koer pead lakkuma”, kuna lusikaid vangidel ei tohtinud olla (EKLA f 350, 220). Üks jutustaja kirjeldab end pärast haiglas kosumist, kui ta kaalus nelikümmend üheksa kilo ja oli “nagu kevadine oinas” (EKLA f 350, 151). Jutustaja, kes vedas vangina metsast puid välja, selgitab: ““veoloomadeks” olime ise” (Uustalu 1988–1989: 110).

Loomakujundid on seotud vangi kohtlemisega. Loomakujundiga situatsioonid seostuvad nii toidu kui ka ilmastikuga, nii loomade tegevuse kui ka sellega, kuidas loomi koheldakse. Neid kohtab nii enese-, teise- kui ka objektikirjel-

dustes. Märkimisväärne on see, et loomakujundid asetuvad neis kirjeldustes tähendusväljale, kus tutvustatakse võimu (anonüümse jõu) suhtumist vangis.

Eelkirjeldatud teemad esindavad nukker-tõsist, kohati nukker-ironilist kirjeldamisviisi. Elulugusid lugedes mõjus see mulle traagilisena, kuid loobusin seda sõna kasutamast, kui olin küsinud kunagiselt vangistatult, mida vangistatud ise tajusid traagilisena. Ilmnes, et traagilisus seostus vahetult surmaga, aga mitte olmega, olgugi ebainimliku olmega (MK: Läänemaa, E. M. 2007). Paralleelselt nukker-tõsise tooniga kasutatakse tasakaalustavat ironilist kõnepruuki. Järgmine näide on peitekõnest, mis haakub sellesama inimlikust maailmast väljajätmise teemaga ja mille märksõnaks on “kultuur”:

Olin aasta ja kaks kuud sellest suurest kultuurist ilma jäänud, mis meile oli tulnud. Olin ainult kiviseinu vahtinud kogu see aeg. Nüüd oli mulgi võimalik selle kultuurse maaga tuttavaks saada. (EKLA f 350, 145.)⁷

Jutustaja vastandab oma kultuuri mõiste *nõukogude* kultuuri mõistele, kus ühelt poolt esitati võimupoolne seisukoht, et Nõukogude ajal toodi Eestisse kultuur (“sellest kultuurist, mis meile oli tulnud”; võimalus vangilaagris Venemaal “selle kultuurse maaga tuttavaks saada”), teiselt poolt tähendab see aga vaikimisi *oma* (eesti) kultuuri hävitamist, mida ta jutustamise ajal tajub.⁸ Tema kirjelduses on “kultuur” vastasmärgiliselt kahetähenduslik: nõukogude võimu “kultuur” vastandub jutustaja enda kultuuri-mõistele.

Vangilaagri lugude temaatilised äärealad

Äärealale kuuluvateks teemadeks neis lugudes on peresuhetega seonduv. Sellest valdkonnast kirjeldatakse kodust saadud toidu- ja riidepakkide tähtsust ja kirjades saadud teateid kodustest. Ka neis (kuigi vähestes) näidetes asetub rõhk vangistuse ebainimlikkusele. Näiteks kirjeldab üks jutustaja enda isaks-saamist: alles kolmandal vangistusaastal sai ta kodustelt esimese kirja, milles oli ka teade, et tema tütar oli sündinud mõni kuu pärast tema arreteerimist (seega ligi kolm aastat tagasi) (EKLA f 350, 151). Jutustaja võib tagasivaatavalt ja elukogemust analüüsivalt põhjendada ebaõnne oma pereelus laagriaastatega (nt EKLA f 350, 145). Väga harva aga kõneldakse peresuhete keerulisusest vahetult pärast vabanemist. Selline näide, kus mees kirjeldab naasmist koju, on erandlik:

Olin ära olnud 12 pikka aastat pea kogu aeg näljas. Lapsed olid suureks kasvanud ja ei tundnud mind ära, ainult piltide järgi, mis asumisel olles olin saatnud, taipasid, et olen isa. (EKLA f 350, 19.)

Miks on perega seonduv vangistusega seotud lugudes äärealateema? On selge, et kohtumine pärast kaheteistkümne-aastast lahusolekut pereliikmetega, eriti lastega, kes olid isa äraviimise ajal väga väikesed või koolieelikud, ja tagasituleku ajal noorukid, kes olid käinud nõukogude koolis – see ei olnud kerge, ja perepärимusest tean, et peresuhete taasloomine võis uues olukorras olla valuline. Enamasti jääb see teema neis elulugudes kõrvale. Või täpsemalt: kui seda teemat puudutatakse, siis erinevalt vanglakirjeldustest ei vii jutustaja lugejat tagasi sellesse aega ja olukorda, vaid esitab pereellu puutuva lähtuvalt jutustamisaja olukorrast. Eeldatavasti on see nii vähemalt kahel põhjusel. Esmalt: need lood on poliitilise saatuse lood – *meie* lood –, ja mitte jutustaja siseilma avamised avalikkusele. Teiseks on lähisuhetega seotud probleemid jutustamise ajaks ühel või teisel moel lahenenud, samal ajal kui nõukogude vangilaagrite teema oli avalikkuses läbi arutamata. Need lood peegeldavad jutustaja enda ja poliitilise ajaloo seoste mõtestamise lugu ega võrsu enesearengu või peresuhete klaarimise vajadusest.

Elulugude kontekst

Siin vaadeldavaid elulugusid võib mõista kui 'poliitiliste saatuste' lugusid, seda nii jutustuslikus kui ka ajaloolises kontekstis. Alljärgnevalt peatun mõlemal kontekstil.

1980. aastate lõpul ja 1990. aastatel jutustatud Nõukogude vangla argielu esitatakse enesekeskselt kui hakkamasaamise lugu (kirjeldatakse konkreetseid kitsikust tekitanud olukordi ja seda, kuidas neist üle saadi). Oma lugusid ei ole saanud võrrelda teiste lugudega sel määral, et need kirjeldused üksteist mõjutades oleksid jõudnud kuidagi ühtseks avalikuks looks sulanduda. Elulugudes keskendutakse sündmustele, aga mitte olmele vm vanglateskkonna kirjeldustele. Viimasega seonduvat esitatakse niivõrd, kui võrd see on oluline sündmuste kirjeldamiseks. Selles mõttes erineb elulugude vangilaagri kujutamise kirjeldusest, mida pakub Aleksandr Solženitsõn raamatus *Üks päev Ivan Denissovitsi elus*, mis ilmus eesti keeles 1963. aastal. Samas on aga Solženitsõni vangilaagri argipäeva kirjeldusele lähedane siin ühe allikana kasutatud Jüri Uustalu vangilaagri argielu kirjeldus, mis pärineb samuti 1960. aastatest nagu Solženitsõni raamatu tõlge (Uustalu 1988–1989). Pole põhjust eeldada, et 1980.–1990. aastate jutustajad Solženitsõni raamatut ei tundnud. Selleks oli see raamat teemakäsitluse poolest liiga haruldane, aga eesti kogukonnas piisavalt "nähtav" ja kättesaadav. Ometi ei varjutanud see kirjeldusviis jutustajate endi läbielamiste kirjeldamise vajadust. See ajendab järeltõlkida, et

keskkonna üksikasjad taanduvad mälust kiiremini kui hakkamasaamisega seotud tuumlood.

20. sajandi lõpus kirjutatud elulugudes erinevad ka Nõukogude vangilaagri ja Saksa koonduslaagri kirjeldused. Viimases kasutatakse olme ja vangla territooriumi kirjeldamisel kujundlikke üldistusi, näiteks: “Tuhat pead tõuseb puukottadelt, tuhat skeletti vajub alla kääksuvatelt naridelt” (EKLA f 350, 405). Nõukogude vangilaagrite analoogilised argielukirjeldused esitatakse mina-vaatepunktist ja mitte umbisikuliselt või metonüümselt – “tuhat pead”. Siin vaadeldavate lugude häälestuses on esil küsimus: mis ikkagi üldiselt toimus, ja see esitatakse “meie” (eesti rahva) vaatenurgast. Saksa vangilaagris olnud naise lugu seda ei peegelda: need teemad on nõukogude ajal avalikkuses juba läbi arutatud, tema on oma loo juba üldises – ühiskonna hoiakuid esindavas kontekstis üles leidnud. Ta kirjeldab näiteks laagriga seotud hilisemaid kompensatoorseid sündmusi 1960. aastatest, mida ei leidu Stalini-aegsete vangilaagrite lugudes. Ka on vangilaagriga seonduv tema eluloos tunduvalt marginaalsem kui nõukogude repressioone kajastavates lugudes. Ühe või teise poole vangilaagrite teema erinevat osatähtsust sajandilõpu ühiskonnas kinnitab omakorda tõik, et vaadeldavas elulugude kogumis (EKLA f 350) on raskuskesse nõukogude repressioonidega seotud lugudel, samal ajal kui Saksa okupatsiooniga seotud repressioone kajastavaid lugusid näiksegi selles kogus olevat ainult üks. Mõneti on see põhjendatav ka ohvrite arvuga. Orienteeruvalt on nõukogude esimesel aastal (1940–1941) repressseeritud umbes 15 000, Saksa okupatsiooni aastail (1941–1944) umbes 10 000 ja nõukogude võimu järgnevatel aastatel 1944. aastast umbes 30 000 (Rahi-Tamm 2005: 41). Suuremalt jaolt põhjendub see siiski poliitilise raamiga: nõukogude repressioonide teema oli ühiskonnas läbi rääkimata, ühtlasi oli läbi arutamata ka repressseeritud inimese ja avalikkuse vaheline seos.

Kas ühe inimese loo ja ühiskonna vahelise seose olemasolu 1990. aastate elulugudes on märkimisväärne ja oluline? Lugenud Eesti elulugude kogu tekste, pean ma neid poliitiliste saatuste lugudeks. Milles see avaldub ja kas see on midagi, mis iseloomustab vaid neid tekste? Proovin oma vaadet põhjendada. Kui siin vaadeldud elulugude jutustajad kõnelevad oma esivanematest, kes elasid 19. sajandil, siis neid iseloomustatakse raske füüsilise töö, looduslähedase ja aeglaselt kulgeva elustiili kaudu. 20. sajandil elavaid suguvõsaliikmeid ja oma enda lugu iseloomustatakse aga poliitiliste sündmuste kontekstis. Eluloos ilmneb see järgmiselt: ühelt poolt kirjeldab jutustaja harmoonilist lapsepõlve kodukülas, kus tehti tööd ja harrastati muusikat, tunti nii Piiblit kui ka rahvatarkust. Vahetult enne nõukogude võimu tulekut on ta jõudnud noorukiikka: jutustaja kirjeldab oma tee otsimist kas ameti valikul, edasiõppimisel või pere loomisel.

Ühes eluloos näiteks on jutustaja lasterikkast perest ja et elus hakkama saada, sai ta hariduse: “Õppima hakkasin ma rõivaste konstrueerimist ja modelleerimist.” Nõukogude võimu taaskehtestamisest alates 1944. aasta sügisest ei olnud enam miski endine. Rõivaste konstrueerimist õppinud jutustaja annab muutunud olukorra teada esmalt piltidena punaarmeeelaste reostatud koolimajast. Edasi tuleb juba isa ja peagi ka ta enda arreteerimine (EKLA f 350, 444). Just selline jutustuste struktuur on aluseks ka Ene Kõresaare uurimuses katkestuse kontseptsioonile.

20. sajandi poliitilistele sündmustele keskendumisele oma eluloo jutustamisel viitavad teisedki autorid (vrd nt Portelli 1997: IX; Kaivola-Bregenhøj 2007: 187). Uuriija võib lähtuda ka vastupidisest vaatest. Näiteks Läti sotsioloog Baiba Bela-Krūmiņa on analüüsinud apoliitiliste naiste elulugusid, et leida, kuidas nende inimeste jutustustes avaneb 20. sajandi Läti poliitiline ajalugu (Bela-Krūmiņa 2001). Näib, et 20. sajandi Euroopa eripära seisneb selles, et inimeste elud sõltusid sõjast ja pöördelistest poliitilistest sündmustest enam kui millestki muust, ja see on ka lähiajalugu silmas pidades usutav. Kuid mil määral mõjutab keskendumist poliitilistele sündmustele elu jutustamise aeg (20. sajandi lõpp)?

Nõukogude aeg: jutustatud sündmuste aeg, jutustamise aeg

1980. aastate lõpul ja 1990. aastatel jutustatud elulugudes tähistatakse 1940. aastal alanud nõukogude ajajärgu ühe etapi lõppu Stalini surmaga 1953. aastal (nagu ka eelpool mainitud, avaldus see laagrielus streikides, vanginumbrite asemel taas isikunimede kasutamises, leiva kättesaadavuses jms). Kuid kuna Nõukogude võim kehtis Eestis pärast Stalini surma veel 38 aastat, asetuvad vangistused eesti elulugudes Nõukogude aja konteksti tervikuna. Piir vangist vabanemise ja end vabana tundmise vahel võib olla üsna hajuv: endisi vange represseeriti jätkuvalt; inimesed, keda ei vangistatud, olid otsesemalt või kaudsemalt seotud repressioonidega. Üks oluline muutus, mis 1980. aastate lõpul aset leidis, oli omaaegsete poliitiliste süüdistuste riiklik läbivaatamine, millele järgnes ulatuslik rehabiliteerimise laine. Ka see võib olla tõukeks selle teema läbi rääkimisele Eesti ühiskonnas. Inimeste pöördumistes riigivõimu poole peegeldub terve nõukogude aja kestnud leppimatus ja mõistmatus. Järgnev tekstinäide pärineb seni vaadeldud lugudega võrreldes teist laadi allikast. See on 1987. aastal riigivõimu esindavale institutsioonile (Eesti NSV Siseministeriumile) esitatud avaldus naiselt, kelle mees oli hukkunud vangilaagris:

1945. aasta 21. märtsil arreteeriti minu mees [T.J.: abikaasa nimi], sündinud minu praeguses elukohas 1897. a. 16. mail. Olen 87 aasta vana. Pärast mehe arreteerimist elan üksinda 42 aastat. Koos teadmatusega: milles süüdistati minu meest, missugune karistus määrati, kus ja millal ta suri, mis oli tema surma põhjus? Elasin mehega koos 20 aastat, ning tean, et ta polnud milleski süüdi – kogu elu oli ainult töö ja töö.

Palun selgitada ja vastata küsimustele, mis vaevavad mind aastaid. Selgus annaks rahu ja surma, mida ma ootan. (ERAF. 130SM-1-12640: 122.)

Kuigi tegemist on ametliku dokumendi, mitte jutustusega, on selleski tekstis nähtav narratiivne mõõde. Sündmuste aeg (1945) ja avalduse esitamise aeg (1987) ei reastu lihtsalt lineaarsesse kronoloogiasse, vaid need aastad viitavad mitmele omavahel seotud loole: mehe arreteerimine; naise elu pärast mehe arreteerimist; tavainimese ja võimu omavaheline suhe sel ajavahemikul. Liiksaks on siin viide ka dialoogile nende lugude vahel: “Palun selgitada ja vastata küsimustele, mis vaevavad mind aastaid.” Ühtlasi ristuvad siin inimeste individuaalsed ajalood (“pärast mehe surma elan üksinda”; “kus ja millal ta suri, mis oli tema surma põhjus”) üldajaloo sündmustega (mehe arreteerimise tingis Teise maailmasõja lõpus Eesti ala jäämine Nõukogude võimu alla). Eesti liitmine Nõukogude Liidu koosseisu 1940. aastal tõi kaasa ulatusliku poliitiliste arreteerimiste laine kulminatsiooniga 1945. aastal. Kuna kohut mõisteti tagasiulatavalt Vene NFSV seaduste järgi, tekitas see nii riiklikul kui ka rahva arusaamade tasandil konflikti: Eesti Vabariigis (1918–1940) kehtisid teised seadused kui samal ajal Nõukogude Venemaal. Nõukogude võimu kohtupraktikast nähtub, et uus võim ei tunnistanud Eesti riiklikku iseseisvust kahe maailmasõja vahelisel perioodil ning sel ajal Eesti alal toimunud ajaloosündmuse käsitati Nõukogude Vene huvidest lähtuvalt. See tähendas näiteks seda, et Eesti iseseisvuse eest võitlejad Vabadussõjas (1918–1920), aga ka lihtsalt Eesti riigiametnikud loeti uue võimu poolt 1940. aastatel vältimatult Nõukogude riigi vaenlasteks (mida nimetati ka “kodumaa reetmine”). Süüdistuste raskuskeskme langemine nn kodumaa reetmisele⁹ ei olnud vastuvõetav süüdimõistetutele endile, seda enam, et kodumaa mõiste oli süüdistajatel ja süüdistatutel erinev. Allsiteeritud näites kirjutab kooliõpetaja ja avaliku elu tegelane Läänemaal oma kohtuotsusest 14. märtsist 1945:

Seal süüdistati mind tegudes, mis olin teinud alates 1919. aastast peale kuni arreteerimiseni [1944]. Mulle pandi süüks isegi minu kuulumist Eesti Sotsialistlikku Tööliste Parteisse. Samuti peeti kuriteoks minu

osavõttu maatöoliste organisatsioonist Kullamaal. [---] Paragrahv, millele kohtuotsus tugines, selgus mulle hiljem. See oli meile mehhaaniliselt [T. J.: Nõukogude Venemaalt Eestisse] üle toodud kriminaalkodeksi paragrahv 58, mis kõneles isamaa reetmisest ja võimaldas kohandada isegi surmanuhtluse. Milles seisis minu isamaa reetmine? [---] Kas vigade kritiseerimine oli laim? Või isamaa reetmine? (Uustalu 1988–1989: 79.)¹⁰

Arusaamatus, hämming ja leppimatus tõid kaasa vastupanu. Vastupanu mõjul pidid Nõukogude võimuorganid pidevalt tegelema konfliktiga võimu ja rahva arusaamade vahel ning korrigeerima oma süüdistusi (Poliitilised arreteerimised... 1996: A4). Ka eespool tsiteeritud avaldusest nõukogude aja lõpul saab alguse ametlike vastuste ja uute järelepärimiste voor. Naine on oma järgnevates nõudmistes üsna kategooriline: “ma ei palunud [venekeelse kohtuotsuse] tõlget vaid minu mehele esitatud süüdistuse läbivaatamist ja sellele vastust eesti keeles.” Ta saavutaski kohtuasja ülevaatamise Eesti NSV Prokuratuuris ja mehe rehabiliteerimise septembris 1988. (ERAF. 130SM-1-12640: 129). Siinses artiklis vaadeldavad elulood on jutustatud ajal, mil eelkirjeldatud näitele analoogilised olukorrad hakkasid saavutama haripunkti. Nagu eelöeldust nähtub, seostub 1980.–1990. aastate jutustamine ühelt poolt kaua aega kestnud arusaamatuse ja hämminguga, teiselt poolt ka leppimatuse ja järelepärimisega – mis toimus ja miks. Selline kontekst kujundas olukorra, kus mina-lood jutustati meie-looks.

“Minu” ja “meie” lugu

Arhiivi saadetud või arhiivi jaoks salvestatud elulood kujutavad endast vahekohta isikliku ja avaliku teabevälja vahel. See toob kaasa teatud raamide valimise oma eluloo jutustamisel, ja see näikse olevat “meie” lugu. Järgnev näide pärineb intervjuust aastast 1989, küsiteljaks Rutt Hinrikus Eesti Kirjandusmuuseumist. Jutustaja on 1922. aastal Lõuna-Eestis sündinud mees. Intervjuu koondub mehe vangistamisloole 1944. aastal ja sellele, kuidas vangistus mõjutas tema elukäiku nõukogude ajal. Intervjuu lõpus küsib Rutt Hinrikus: “Mis Te oleksite tahtnud teha, kui venelasi ja sõda poleks tulnud?” Mees vastab, “**me** oleksime olnud miljonärid”: mitte “mina” ja tema enda isiklik elukäik, nagu eeldanuks küsimus, vaid “meie” ja Eesti olukord Nõukogude võimu tingimustes, nähtuna jutustaja vaatenurgast. Ta jätkab nn katkestuse looga:

Kui nemad [T. J.: nõukogude võim, rahvapärases kõnepruugis, nagu ka esitatud küsimuses, “venelased”] ei oleks tulnud üldse segama meid.

Vanasti, kui vanaisad olid, siis ei olnud talusid mitte ühtegi peale sõja [T. J.: pärast Esimest maailmasõda 1918. aastal]. Ehitati üles kõik majad ja ... kõik. Nüüd lõhuti jälle ära vahepeal [---] lõhuti ära ja hakka jälle uuesti... (EKLA f 350, 135.)¹¹

Oma rahva vaatepunktist esitatav autobiograafia on arhiivide (uurijate) ja eluloojutustajate koostöö tulemus. Kõnesolevad elulood on suuremas osas saadud vastustena kogumisvõistluste üleskutsetele. Uurijate väljapakutud eluloo-teemad aga ei sünni juhuslikult. Ka siin saab rääkida koostöö osapoolte vastastikusest aktiivsusest: ebahuvitavad või valesti sõnastatud teemad ei inspireeri jutustajaid neile vastama. Ajalooteemad on tekitanud küllalt aktiivset vastukaja: ühele teemale on 200–300 vastajat, kusjuures spetsiifilisematel ja vähemkõneldavatel teemadel kirjutajaid on alla saja.¹² Selliselt kujunenud tekstikorpuse ühe eripärana nimetab Jyrki Pöysä selle ulatuslikkust ja esinduslikkust: lugude jutustajad ei ole omavahel tuttavad, nad ei ole milleski omavahel kokku leppinud ega kõnesolevaid teemasid omavahel läbi arutanud. Ka ei mõjuta nende loodud tekste uurija otsesed küsimused. Nad kirjutavad nii, nagu tunnevad, mõtlevad ja oskavad. Uurija töölauale laekub seetõttu aga läbilõige ühest või teisest teemast: tekstides hakkavad domineerima või korduma teatud aspektid, stiilid ja hoiakud (Pöysä 2006: 239). Et varem (nõukogude ajal) neid teemasid avalikkuses ei arutatud, see tuleneb ühelt poolt muidugi ka poliitilistest põhjustest. Näiteks 1950. aastatel sündinute elulugudest nähtub, et kui nende lähedased olidki nõukogude võimuga vastuollu sattunud ja sel põhjusel vangistatud, siis vanemad lastega sellest ei rääkinud. Vaikimine tagas lastele turvalisuse, sh ka kaitse manipuleerimiste eest (Jaago 2003: 103). Elulugusid teatrietenduste algmaterjalina kasutav lavastaja Merle Karusoo selgitab ajakirja *Kultuur ja Elu* lugejatele, et tema vaate kohaselt ei pruukinud inimesed nõukogude ajal päriselt mõista, mis toimus. Ta viitab lapsepõlves kuulnud Astrahanis naistelaagris olnud tädi juttudele, millest selgus, et isegi vangis olnud inimesed:

[---] mõtlesid niimoodi, et mina tean, et mina ei ole süüdi, aga ju ikka need teised on süüdi, miks nad muidu kinni on võetud? Et viga on tehtud minuga, aga seda, et viga on tehtud kõigiga või õigemini, et polegi mingisugust viga, et see ongi eesmärk, niimoodi peabki olema – seda ei suutnud inimesed uskuda (Karusoo 2004).

Ilmneb, et nõukogude vangilaagrite teema mitmetasandilisusest (psühholoogiline, moraalne, juriidiline, poliitiline, inimõiguslik jms) oli nõukogude aja lõpul enamik tasandeid puudutamata. Vaadeldavad elulood pakkusid ühe võimaluse arutleda ühiskonna tasandil selle üle, mis toimus. Lugudes hakkas korduma

humaansuse teema: stalinliku vangilaagri tõlgendust ühendab neis jutustus-tes tsivilisatsioonist ja kultuurist väljatõukamise kogemus. Analüüsitasandil võib seda tõesti käsitleda kui katkestuse ja järjepidevuse omavahelist seotust.

Kokkuvõte

Aastail 1989–1998 jutustatud elulugudes esitati stalinlike vangilaagrite teema kui osa oma rahva loost – enda vangisatust ei peetud sel ajal (enam) marginaalseks ega juhuslikuks. Vaatluse fookuses oli jutustamisajast tulenev teemaesitus: teemavalikud, kujundkeel. Analüüsi eesmärgiks oli katkestuse ja järjepidevuse omavaheliste seoste selgitamine.

Vangilaagri elu kujutamisel seostub katkestus otseselt sellega, kuidas jutustaja end vangina tsivilisatsiooni (kultuuri) suhtes positsioneerib – ta on väljaspool tsivilisatsiooni, väljaspool oma kultuuriruumi või ka – “midagi inimlikku” seal ei olnud. Piiri märkimiseks katkestuse sõnastamisel kasutatakse loomakujundeid: neid esineb mitmekesisises seoses ja paljude olukordade kirjeldustes. Üldplaanis koonduvad need märksõnade toit, töö ja surm ümber, mis ühtlasi kujundasid laagri argipäeva. Just siit võib leida ka järjepidevuse. Järjepidevus paigutub aladele, kust leiti vastumürk tsivilisatsioonist väljaviimisele. Neis kirjeldustes tuleb esile näiteks laulmise ja pühade pidamise tähendus; eneseväärikus, kui loobuti jõululaupäeval pakutud ebainimlikust toidust; omastega kontakti otsimine; võõra abistaja roll ehk *hea inimese* kujutamine oma lugudes. Järjepidevus seostub ühelt poolt koduse sfääriga, mida tunti enne vangistust. Lauldi neid laule, mida kodust teati. Peeti neid pühi, mis olid olulised koduperioodilgi. Lahkunud kaasvange püüti matta nii, nagu see oli kohane *oma* kultuuris. Teiselt poolt seostub järjepidevus üldinimlikkuse teemaga: hea inimese roll; püüd vastu seista ebainimlikule olukorrale; kristlikule kultuurile viitavad kujundid. Ka tegelaste kujutamisel ilmneb narratiivne katkestus: piir vangistatute ja vangistajate kujutamise vahel. Esimesel juhul tegutsevad nad minategelasega koos, teisel juhul jäävad nad inimestena välja joonistamata – nende olemasolu tuleb välja tegevustes (nt mulle **esitati** süüdistus).

Vanglalugude põhjal ei saa päriselt rääkida kas katkestusest või järjepidevusest: lugudes endis ei ole see kontseptsioon sõnastuslikult esil. Pigem on lugudes endis keskne humaansuse teema. Analüüsitasandil on aga katkestus seotud järjepidevusega: üks tuleneb teisest, need kontseptsioonid on mõisteta-avad teineteise kaudu. Katkestus ja järjepidevus saavad analüüsis “nähtavaks” nende vahele paigutuva piiri abil: kui tuntakse puudust toidust, siis ühtlasi eeldab see kogemust normaalsest toidust; kui väärtustatakse *hea inimese* rolli

neis ebainimlikes situatsioonides, siis eeldab see kogemust, mis jäänuks tege- mata, kui *hea inimene* poleks sekkunud.

Kui vaadata katkestuse ja järjepidevuse ilmnemist jutustamise kontekstis, esindab katkestust vangistuse kaasa toonud poliitiline murrang (nõukogude võimu kehtestamine). Nõukogude võimu kehtestamist neis lugudes saab vaadelda kui katkestust loovate sündmuste aktiivset käivitajat. Ent ka siin on katkestus mõistetav järjepidevuse kaudu: katkestus mitte ei murdnud läbi ajaloolist või kultuurilist loomulikku arengut, vaid tõi esile selle, milles järjepidevus seisneb. Just järjepidevusest tulenesid hämming, vastupanu, küsimused juhtunu kohta. Siin vaadeldud tekstid asetuvad jutustamisaja tõttu järjepidevust taastavasse ja loovasse konteksti, kus katkestus võimendab järjepidevuse vajadust ja tähendust.

Kommentaariid

- ¹ Artikkel on seotud kahe projektiga: SA131578 ja IUT2-43.
- ² Eesti (eestluse) järjepidevuse ning katkestuse teemat on kriitiliselt käsitletud ka eesti kirjandusteaduse ja ajaloo uurimise kontekstis (vt Pilv 2008; Tamm 2012).
- ³ Olen varem analüüsinud arhiivi saadetud käsikirjaliste elulugude žanrimääratluste erinevusi, mis tulenevad teadusvaldkonnast (kirjandus- ja rahvaluuleteadus, sotsioloogia, etnoloogia), samuti uurijate koostatud üleskutse mõjust arhiiviteksti žanri kujunemisele (Jaago 2008: 101–104; Jaago 2011: 95–97).
- ⁴ Jutustajate sünniaeg jääb vahemikku 1905–1925. Nooremate, s.o 1920. aastatel sündinud jutustajate osakaal on 1997.–1998. aasta lugude autorite seas küll suurem (varasemas valimis vastavalt kaks, hilisemas viis jutustajat), kuid jutustustes see eristus ei peegeldu. Laagrist kõnelejad on suuremas osas mehed (18 loost on 14 meeste ja 4 naiste jutustatud).
- ⁵ Siin vaadeldavad 1980. aastate lõpul ja 1990. aastate lõpul jutustatud elulood erinevad selle poolest, kuidas jutustajad suhestavad end päevapoliitikaga: nõukogude aja lõpul jutustatud lugudes sõnastatakse nii mure eesti kultuuri hävimise pärast kui ka nõukogude võimu kadumise ootus, mida hilisemates lugudes enam ei ole. See aspekt tuleb esile, kui vangilaagriteema esitustelt koondada tähelepanu jutustamis- aega puudutavatele tekstilõikudele, mida ma siinses artiklis ei käsitle.
- ⁶ *Oral history* uurimise instutsionaliseerumist seostatakse Allan Nevinsi (New Yorgi Columbia Ülikool) 1948. aastal alustatud uurimisprojektiga (Thomson 2007: 51). Samas ei eitata rahvapärase ajaloopildi uurimist kui ajalooteaduste ja folkloristika kokkupuuteala, mis ei kattu üheselt *oral history* uurimisega (vt nt Burke 2004).
- ⁷ Vrd iroonilisi väljendeid veel: “otse püssimehe **kaitse** all [---] loomavagunitesse”; ““Millal Siberisse läksid?”. – “Eks ikka 14. juunil 1941. a. **priiküüdiga**” (EKLA f 350, 36).

- ⁸ Sama loo lõpus märgib jutustaja: “Eile oli 18. jaanuar 1989. aasta, nii kaugel on asi, et Ülemnõukogu peab selleks kokku tulema, et lubataks Eestimaal eesti keelt rääkida!” (EKLA f 350, 145).
- ⁹ Kriminaalkoodeks § 58, mida enamasti poliitiliste karistuste puhul nõukogude võimu poolt rakendati, tähendas: kontrrevolutsioonilised kuriteod; kodumaa reetmine (vt poliitiliste arreteerimiste ja paragrahvide kohta lähemalt: *Poliitilised arreteerimised...* 1996: B4-B5; D3).
- ¹⁰ Vrd vangistatu arutelu sama paragrahvi (kodumaa reetmine) üle: ta ei ole Eestit kunagi reetnud ja muud kodumaad tal ei olegi (EKLA f 350, 780).
- ¹¹ Vrd “kõik, mis võtta andis, oli ära võetud” (Kultas 1991: 41); “tehti tühjaks kahe sugupõlve töö” (EKLA f 350, 220).
- ¹² Vt eluloovõistlustele laekunud lugude arvu nt Kõresaar 2005: 24.

Allikad

EKLA f 350 – Eesti elulugude kogu, Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuurilooline Arhiiv

ERAF.130SM – Eesti NSV Riikliku Julgeolekukomitee lõpetatud uurimistoimikute kollektsioon, Riigiarhiiv

MK: Läänemaa – Autori kogutud pärimusliku ajaloo materjalid, Tartu Ülikooli eesti ja võrdleva rahvaluule osakond

Kirjandus

Allison, Randal S. 1997. Personal Experience Narrative. Green, Thomas A. (toim). *Folklore. An Encyclopedia of Beliefs, Customs, Tales, Music, and Art* II. Santa-Barbara & California & Denver & Colorado, Oxford: ABC-Clio, lk 635–637.

Apo, Satu 1995. *Naisen väki*. Tutkimuksia suomalaisten kansanomaisesta kulttuurista ja ajattelusta. Helsinki: Hanki ja jää.

Bela-Krūmiņa, Baiba 2001. Tavaliselt mahavaikitud. Muutuv maailm apoliitilises eluloos. Jaago, Tiiu (toim). *Pärimuslik ajalugu*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 132–136.

Burke, Peter 2004. History and Folklore: A Historiographical Survey. *Folklore* 115 (2), lk 133–139 (doi: 10.1080/0015587042000231237).

Heimo, Anne 2010. *Kapina Sammatissa. Vuoden 1918 paikalliset tulkinnat osana historian yhteiskunnallisen rakentamisen prosessia*. Summary: Rebellion in Sammatti. Local Interpretations of the 1918 Finnish Civil War as Part of the Social Process of History Making. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.

- Hinrikus, Rutt 2003. Eesti elulugude kogu ja selle uurimise perspektiive. Krikmann, Arvo & Olesk, Sirje (toim). *Võim ja kultuur*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum ja Eesti kultuuriloo ja folkloristika keskus, lk 171–213 (http://www.folklore.ee/~kriku/TRANSPORT/RAAMAT_EKM.pdf – 7. aprill 2014).
- Honko, Lauri 1996. Epics along the Silk Roads: Mental Text, Performance and Written Codification. *Oral Tradition* 11 (1), lk 1–17 (http://journal.oraltradition.org/issues/11i/honko_intro – 7. aprill 2014).
- Honko, Lauri 1998. *Textualising the Siri Epics*. FF Communications 264. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia.
- Jaago, Tiiu 2003. Popular Narrative, Cultural Continuity and Changing Political Regimes. *Journal of Indian Folkloristics* V (1/2), lk 97–108.
- Jaago, Tiiu 2006. Individuaalsed valikud ja sotsialiseerumine eluloojutustuste põhjal. *Mäetagused* 33, lk 83–100 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr33/jaago.pdf> – 7. aprill 2014; doi: 10.7592/MT2006.33.jaago).
- Jaago, Tiiu 2008. Ruumi kujutamine eluloos: küsimus tõsielujutustuste žanrist. Jaago, Tiiu (koost & toim) & Kõresaar, Ene (toim). *Ruumi loomine. Artikleid maastiku kujutamisesest tekstides*. Studia Ethnologica and Folkloristica Tartuensia 11. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 99–119.
- Jaago, Tiiu 2009. Valge hobuse kivi lugu. Üdrumal 22. veebruaril 1918. aastal toimunud lahing pärimusliku ajaloo vaatevinklist. Paras, Ülla (toim). *Läänemaa Muuseumi toimetised XII*. Haapsalu: Läänemaa Muuseum, lk 116–144.
- Jaago, Tiiu 2011. Maastik arhiivitekstides: lähiümbruse kujutamise žanrilised aspektid. Runnel, Pille & Aljas, Agnes & Kaalep, Tuuli & Sikka, Toivo (toim). *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat* 54. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, lk 92–113.
- Jaago, Tiiu & Ene Kõresaar 2009. Pärimusliku ajaloo uurimine Eesti ja naabermaade koostööruumis. *Mäetagused* 43, lk 7–18 (<http://www.folklore.ee/tagused/nr43/sissejuhatus.pdf> – 7. aprill 2014; doi: 10.7592/MT2009.43.sissejuhatus).
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki 2007. Historia purkautuu kertomuksiksi. Naiset kertovat sodasta. Stark, Eija & Stark, Laura. *Kansanomainen ajattelu*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 1106. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 185–216.
- Kaivola-Bregenhøj, Annikki & Klein, Barbo & Palmenfelt, Ulf (toim) 2006. *Narrating, Doing, Experiencing*. Nordic Folkloristic Perspectives. Studia Fennica: Folkloristica 16. Helsinki: Finnish Literature Society.
- Kalmre, Eda 2007. *Hirm ja võõraviha sõjajärgses Tartus. Pärimuslooline uurimus kannibalistlikest kuulujuttudest*. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Karusoo, Merle 2004. K&E intervjuu: Merle Karusoo: “Ajalugu ongi elulugude summa”. *Kultuur ja Elu* 3, lk 86–88 (http://kultuur.elu.ee/ke477_karusoo.htm#top – 7. aprill 2014).
- Kirss, Tiina 2003. Kolm eesti naist elulugudes. Krikmann, Arvo & Olesk, Sirje (toim). *Võim ja kultuur*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Kultuuriloo ja folkloristika keskus, lk 215–245 (http://www.folklore.ee/~kriku/TRANSPORT/RAAMAT_EKM.pdf – 7. aprill 2014).

- Knuuttila, Seppo 2010. Tutkija luo kohteensa (ja vastaa siitä). Tutkimusainestojen muodostaminen. Pöysä, Jyrki & Järviluoma, Helmi & Vakimo, Sinikka (toim). *Vaeltavat metodit*. Kultaneito VIII. Joensuu: Suomen Kansantietouden Tutkijain Seura, lk 19–42.
- Kultas, Nikolai 1991 = Lauri, Lembit (koost). *Kirjutamata memuaare* 5. Nikolai Kultase elujutustus. Tallinn: Perioodika.
- Kõresaar, Ene 2005. *Elu ideoloogiad: kollektiivne mälu ja autobiograafiline minevikutõlgendus eestlaste elulugudes*. Eesti Rahva Muuseumi sari 6. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.
- Peltonen, Ulla-Maija 2006. Muistieto folkloristiikassa. Fingerroos, Outi & Haanpää, Riina & Heimo, Anne & Peltonen, Ulla-Maija (toim). *Muistitietotutkimus. Metodologisia kysymyksiä*. Tietolipas 214. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 93–119.
- Pily, Aare 2008. “Sa oled mul teine”: teisesusest eesti kultuuri eneseanalüüsis. Undusk, Rein (toim). *Rahvuskultuur ja tema teised*. Tallinn: Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 67–92.
- Poliitilised arreteerimised... 1996 = Õispuu, Leo (toim). *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988 (§ 58)*. Kõide 1. Represseeritud isikute registrid (RIR) 1. raamat. Political Arrests in Estonia 1940–1988 (§ 58). Vol. 1. Repressed Persons Records (RPR) Book 1. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo.
- Portelli, Alessandro 1997. *The Battle of Valle Giulia. Oral History and the Art of Dialogue*. Madison, London: The University of Wisconsin Press.
- Pöysä, Jyrki 2006. Kilpakirjoitukset muistitietotutkimuksessa. Fingerroos, Outi & Haanpää, Riina & Heimo, Anne & Peltonen, Ulla-Maija (toim). *Muistitietotutkimus. Metodologisia kysymyksiä*. Tietolipas 214. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, lk 221–244.
- Rahi-Tamm, Aigi 2005. Inimkaotused. Salo, Vello (toim). *Valge Raamat Eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, lk 23–42.
- Tamm, Marek 2012. *Monumentaalne ajalugu*. Esseid Eesti ajalookultuurist. Loomingu Raamatukogu 28–30. Tallinn: Kultuurileht.
- Thomson, Alistair 2007. Four Paradigm Transformations in Oral History. *The Oral History Review* 34 (1), lk 49–70 (doi: 10.1525/ohr.2007.34.1.49).
- Thomson, Alistair 2012. Life Stories and Historical Analysis. Gunn, Simon & Faire, Lucy (toim). *Research Methods for History*. Edinburgh: Edinburgh University Press, lk 101–117.
- Titon, Jeff Todd 1980. The Life Story. *The Journal of American Folklore* 93 (369), lk 276–292.
- Tuisk, Astrid 2010. Kolme rahva anekdooidid lastepärimuses: viisteist aastat hiljem. Kalmre, Eda (toim). *Tulnukad ja internetilapsed. Urimusi laste- ja noortekultuurist*. Tänapäeva Folkloorist 8. Tartu: EKM Teaduskirjastus, lk 163–186.
- Uustalu, Jüri 1988–1989. Kremliis, kongis ja Suures Siberis. *Läänlane*, 30.08.1988–11.03.1989.

Viidalepp, Richard 2004 [1965]. *Eesti rahvajuttude laadist, funktsioonist ja jutustajatest*. Sator 4. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseumi rahvausundi tööruhm (<http://www.folklore.ee/rl/pubte/ee/sator/sator4/sator4.pdf> – 7. aprill 2014).

Welzer, Harald 2000. Das Interview als Artefakt. Zur Kritik der Zeitzeugenforschung. *BIOS. Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen* 1 (13), lk 51–63.

Summary

The Soviet Period in Life Narratives: ‘Rupture’ or ‘Continuity’

Tiiu Jaago

Keywords: cultural continuity, cultural rupture, life writing, oral history, Soviet period, Stalinist prison camps

The article springs from the discussion on the depiction of Estonian history in autobiographical writing, in which researchers have pointed out either the cultural continuity or cultural rupture. The author deals with ‘rupture’ and ‘continuity’ as interrelated, mutually conditioning phenomena, asking how this relation is disclosed in life writing.

For research the author selected autobiographies narrated in the period from 1989 to 1998 from the life writing collection of the Estonian Cultural History Archives. The 18 analysed stories depict life in Stalinist prison camps. It is assumed that in the life narratives that are concerned with prison experiences, the cultural, everyday and political disruptions are particularly clearly outlined.

The thematic analysis of the stories reveals that narrators concentrate on prison experiences related to food, work and death. The axis supporting the narratives comes to the fore through linguistic images: the narrators, former prisoners of the Stalinist camps, perceive themselves as being outside the borders of civilisation, deprived of human treatment. It is significant that the stories do not present much information about the development of the authors’ relationships with their families after the prison camp. How the prison camp period influenced later personal lives was told by only one of the authors of the studied narratives. The stories were narrated at the end of the Soviet period (during Perestroika), or in Estonia after the restitution of independence. By that time, approximately 40 years had passed since the events, and aspects of personal life had been solved and discussed. On the public level, an open discussion on these topics started namely at the end of the 1980s. Then, at the end of the Soviet period, also the rehabilitation of the repressed people started, opening a dialogue between the individual and the state institutions on the topic of repression. The studied life stories also belong to this period: it was the period when *my* story became *our nation’s* story.

Ruptures in these stories are primarily associated with political upheavals, which also broke the expected sequence of personal life events. Yet, at the same time, the

rupture did not interrupt the historical or cultural process, but rather, by describing self-image and situations, brought out the aspect more meaningfully. As a result of the analysis of the texts, the author came to the conclusion that in these stories the topic of humanity rather than the problem of political and cultural rupture and continuity is in the foreground.